

De waarde van een Europees mensenrechtenhof

Janneke Gerards

1 Inleiding

Onlangs stond er in *de Volkskrant* een interessant stuk over de Amerikaanse ‘hondenfluisteraar’ Cesar Millan, die ook in Nederland razend populair is.¹ Millan dwingt honden tot gehoorzaamheid door ze streng te straffen als ze iets fout doen en door ze onderdanigheid aan te leren. Zijn uitgangspunt is de klassieke roedeltheorie, die impliceert dat de baas zich binnen de ‘roedel’ van een gezin moet opstellen als dominant alfamannetje of -vrouwtje om de hond aan zich te kunnen onderwerpen. Er schuilt een soort intuïtieve aantrekkingskracht in die theorie en hij slaat kennelijk goed aan; Millan heeft inmiddels een fortuin verdiend met zijn hondentrainingen en boeken en hij heeft talrijke prijzen gewonnen voor zijn televisieprogramma’s. Wat ik nu opmerkelijk vond in het artikel, is dat het succes van zijn benadering ervoor zorgt dat kynologen met de handen in het haar zitten.² De roedeltheorie blijkt namelijk niet (meer) te worden ondersteund door wetenschappelijk onderzoek, en het handelen op basis ervan heeft bij honden negatieve effecten. De wetenschapper die destijds furore maakte met de theorie, Dave Mech, wil zelfs niet meer dat zijn boek nog wordt herdrukt omdat het op belangrijke punten verouderd is.³

Dit artikel toont een interessant gegeven. Het laat zien dat, als een opvallende figuur opstaat die een intuïtief aantrekkelijke theorie verkondigt, veel mensen zich zullen laten overtuigen, ook al is die theorie bewezen onjuist. Mijn vermoeden is dat er ook zoiets aan de hand is bij de discussie over het Europees Hof voor

1 Berkeljon 2011.

2 Het Platform Verantwoord Huisdierenbezit richtte in 2006 een petitie aan SBS6 met het verzoek het hondenprogramma van Cesar Millan van de buis te halen; het laat weten deze petitie ook in 2011 nog te onderschrijven (zie <www.huisdieren.nu> standpunten en visies, bezocht 27 juli 2011).

3 Zie <www.davemeh.org/news.html> (bezocht 27 juli 2011).

de Rechten van de Mens (EHRM) zoals die in het afgelopen jaar is gevoerd.⁴ Dit debat, dat vrij plotseling is opgekomen en dat met grote felheid en hevigheid wordt gevoerd, speelt zich af op een nieuw en verrassend niveau. Discussie over het EHRM en zijn rechtspraak is er op zichzelf al jaren, maar het 'klassieke' debat vertrekt steeds vanuit acceptatie van de uitgangspunten van het systeem van Europese mensenrechtenbescherming. Juist dit is nu anders geworden. Het EHRM wordt nu ter discussie gesteld op basis van intuïtief aantrekkelijke gedachten als die van bescherming van nationale soevereiniteit en besluitvorming bij meerderheid. Het is op dit punt dat het EHRM-debat overeenkomsten vertoont met de hernieuwde omarming van de roedeltheorie. Kennelijk, blijkend uit de politieke reacties op het debat, spreken de gehanteerde argumenten tot de verbeelding. Tegelijkertijd zitten wetenschappers met de handen in het haar. Niet alleen zijn veel argumenten gebaseerd op algemene stellingnamen en theorieën die al lang zijn bijgesteld of genuanceerd, maar ook stelt het debat uitgangspunten ter discussie waarvan nu juist *wel* kan worden aangenomen dat zij hout snijden.

Het lijkt dan ook nuttig om de functie van Europese grondrechtenbescherming nog eens uiteen te zetten. In deze discussiebijdrage doe ik daartoe een poging, waarbij ik tegelijkertijd beoog een aantal argumenten te weerleggen die in het recente EVRM-debat naar voren zijn gebracht. Wat ik vooral wil laten zien, is dat die argumenten in veel gevallen 'overbroad' zijn, dat zij nuance missen of dat zij hun doel voorbijschieten. Naar mijn stellige overtuiging hebben dergelijke argumenten misschien wel retorische kracht, net zoals de hiervoor vermelde roedeltheorie dat heeft, maar zijn zij eigenlijk niet geschikt om een zinvol debat te kunnen voeren over de rol en functie van het EHRM.

2 De functie van Europese grondrechtenbescherming

Een eerste argument in het recente debat lijkt te zijn dat wij eigenlijk helemaal geen behoefte hebben aan een *internationaal* mensenrechtenhof als het EHRM, omdat de soevereine Europese staten (in ieder geval Nederland) uitstekend in staat zijn om de grondrechten van burgers te beschermen. Dit argument doet wei-

4 De belangrijkste bijdragen aan het mediadebat zijn de volgende: Baudet 2010; Peters & Kapper 2010; Oomen 2010; De Werd 2010; Dimitrov 2010; Zwart 2011; Lawson 2011; Wynia 2011; Baudet 2011a; Baudet 2011b; Loof 2011; Blok & Dijkhoff 2011; Dommering e.a. 2011; bijdragen aan de discussie zijn verder onder meer opgenomen in het *Nederlands Tijdschrift voor de Mensenrechten (NTM/NJCM Bulletin)* 2010-35(8), p. 975 e.v. en 2011-36(1) en, van mijn hand, in *NJB* 2011-10, p. 608-612. De discussie heeft inmiddels ook de landelijke politiek bereikt, zoals kan blijken uit het debat in de Eerste Kamer over de notitie mensenrechtenbeleid (zie Handelingen I 2010/11, nr. 25, p. 2-30, 42-57 en 68-87), culminerend in een (met ruime meerderheid aangenomen) motie-Bemelmans-Vidéc (Kamerstukken I 2010/11, 32 502, nr. B (herdruk)); een inhoudelijk identieke motie-Schouw/El Fassed werd verworpen door de Tweede Kamer (na hoofdelijke stemming, met 77 tegen 69 stemmen) (Kamerstukken II 2010/11, 32 502, nr. 11). De motie was gericht tegen de stelling in de notitie dat het Hof zijn eigen gezag niet moet verzwakken door uitspraken te doen over zaken die slechts op perifere wijze verband houden met de mensenrechten. Zie voor de notitie zelf Kamerstukken II 2010/11, 32 735, nr. 1.

nig recht aan de doelstelling en functie van het Europese stelsel van grondrechtenbescherming. Het primaire doel is erin gelegen om staten ervan te weerhouden op een slechte manier met hun burgers om te gaan. Zeker sinds de Verlichting, maar ook al daarvoor, is grote waarde toegekend aan fundamentele rechten, aan individuele vrijheid en aan menselijke waardigheid.⁵ Al vroeg in de geschiedenis is echter ook het besef ontstaan dat de staat, vanuit zijn grote machtspositie, die individuele vrijheid en waardigheid al te gemakkelijk kan belemmeren.⁶ Het is niet voor niets dat al in de vroegste onafhankelijkheidsverklaringen en constituties voorop wordt gesteld dat de staat fundamentele rechten moet respecteren.⁷ Het is ook vanuit dit besef dat er mechanismen zijn gecreëerd om de almacht van de staat aan banden te leggen, variërend van machtsverspreiding tot democratie. Tegelijkertijd zijn al die mechanismen nooit voldoende gebleken. De zoektocht naar goede bescherming tegen machtsmisbruik door en binnen de staat gaat steeds voort.

De vastlegging van grondrechten in regionale en internationale verdragen is te beschouwen als een relatief recente stap in deze zoektocht.⁸ De achterliggende idee ervan is het creëren van een systeem van onderlinge controle door de staten op elkaar.⁹ Rechtstreeks of via een internationale organisatie kijken staten mee over de schouder van de andere staten, om te zien of daar geen gekke dingen gebeuren. Gebeurt dat wel, dan zullen ze niet nalaten om daarop te wijzen.¹⁰ Deze vorm van internationale samenwerking heeft voor sommigen als verheven doelstelling individuele vrijheid en waardigheid te beschermen en om aanleidingen voor oorlogen en geweld te voorkomen.¹¹ Tegelijkertijd kan het aanvaarden van internationale controle op de naleving van grondrechten een strategische, sociaal-economische en politieke functie hebben.¹² Het blootstellen aan kritiek verschaft staten een podium om de eigen aandacht voor de grondrechten te etaleren en om

5 Ook voor de Verlichting is erkenning van fundamentele rechten te vinden. De huidige bijdrage leent zich er echter niet voor om uitgebreid in te gaan op de nuances van deze ontwikkeling. Een handzaam overzicht is te vinden in Mahoney 2007.

6 Nader hierover Tomuschat 2003.

7 Klassieke voorbeelden zijn de Magna Charta (1215), het Plakkaat van Verlatinghe (1581), de Amerikaanse Declaration of Independence (1776) en de latere Bill of Rights (1791), de Franse Déclaration de Droits de l'Homme et du Citoyen (1789) en de grondwet van de Bataafse Republiek (1795). Ook bevatten vrijwel alle grondwetten die tot stand zijn gekomen na oorlogen of revoluties een preambule waarin het respect voor grondrechten, vrijheden of menselijke waardigheid wordt benadrukt; zie voor een goed overzicht Cliteur & Voermans 2009.

8 Pas sinds de Tweede Wereldoorlog is hiervan echt sprake. Zie onder meer Simmons 2009.

9 Vergelijk Simmons 2009, p. 27 e.v.

10 Vergelijk Schachter 1991.

11 Vergelijk Schachter 1991, p. 331, die aangeeft dat om vergelijkbare redenen al in de Westfaalse Verdragen van 1848 bepalingen werden vastgelegd over godsdienstvrijheid. Geheel twintigste-eeuws is deze gedachte dus niet.

12 Daarover nader Henkin 1989. Ook Simmons (2009, p. 58) geeft aan dat er verschillende redenen zijn om tot ratificatie van internationale grondrechtenverdragen over te gaan: naast 'sincere ratifiers' zijn er ook nog 'strategic ratifiers'.

zich te manifesteren als een goed lid van de moderne maatschappij.¹³ Binnen een Europese gemeenschap waarin aan die grondrechten veel waarde wordt toegekend, kan dat uiterst effectief zijn.

Het systeem van Europese en internationale controle op mensenrechten blijkt zijn doel – betere bescherming van individuele rechten en vrijheden – relatief goed te bereiken. De meeste staten blijken zich aan internationale regels te houden,¹⁴ en zelfs staten die op grote schaal de mensenrechten schenden, kunnen door internationale controle daadwerkelijk tot verandering van hun gedrag komen.¹⁵ Dit positieve effect is er ook in staten die al een (relatief) hoog niveau van grondrechtenbescherming kennen.¹⁶ Het effect gaat zelfs zover dat het nauwelijks nog zichtbaar is, wellicht als gevolg van een vorm van internalisering of ‘embeddedness’.¹⁷ Discussies over grondrechten worden in Nederland bijna steeds, bewust of onbewust, gevoerd in het door het internationale recht gecreëerde kader en in de in het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) vervatte termen.¹⁸ Vele spelers in Nederland, van procespartijen tot non-gouvernementele organisaties (ngo’s) en van parlementariërs tot rechters, dragen actief bij aan het proces van uitleg, regulering en bescherming van grondrechten, daartoe gestimuleerd door het bestaan van het EVRM en het EHRM. Het is die internalisering die ervoor zorgt dat, ook in een ontwikkeld land als Nederland, de internationale verdragen bijdragen aan versterking van de individuele bescherming van grondrechten.

Dit betekent dat algemeen wordt erkend dat in de bescherming van individuele rechten en vrijheden en van menselijke waardigheid tegen inbreuken daarop door de staat waarde is gelegen. Vaststaat ook dat Europese rechtsbescherming aan die bescherming bijdraagt, al is dat om verschillende redenen en op verschillende manieren. Als dat zo is, is er naar mijn idee weinig reden om de Europese rechtsbescherming op een fundamentele manier ter discussie te stellen.

3 Het EHRM en de ‘countermajoritarian difficulty’

Een tweede argument dat in het recente debat over het EHRM naar voren is geschoven, luidt dat grondrechtenbescherming door dit Hof antidemocratisch is. Er is een diepgeworteld beeld dat besluitvorming moet worden bepaald door de

13 Zie bijvoorbeeld Guzman 2008; Hathaway 2002. Simmons en Hathaway merken overigens terecht op dat dit argument vooral zal spelen bij de ratificatie van verdragen, en minder bij de naleving (Simmons 2009, p. 62; Hathaway 2002, p. 2005), al is het maar omdat informatie daarover minder gemakkelijk naar buiten komt. Dit zou echter anders kunnen zijn als staten zeer nauw samenwerken, zoals in Europa het geval is.

14 Vergelijk bijvoorbeeld Schachter 1991, p. 7.

15 Zie bijvoorbeeld Risse e.a. 1999; Cortell 1996.

16 Vergelijk Galligan & Sandler 2004. Dit effect is vooral gelegen in de mogelijkheid tot ‘agenda setting’ die het internationale recht biedt (Simmons 2009, p. 127 e.v.); zie daarvoor hierna, par. 4.

17 Schachter 1991, p. 7; Helfer 2008.

18 Dit effect is overigens vooral goed onderzocht en gedocumenteerd voor de EU. Zie bijvoorbeeld Cichowski 2007; Stone Sweet 2004; Lasser 2009. Zie voor het EHRM, zij het minder diepgaand, Keller & Stone Sweet 2008.

wil van de meerderheid en er is een diepgevoelde wens om zelf te kunnen meebe-slissen over de wetgeving waaraan we ons uiteindelijk moeten houden. Vanuit dat perspectief is het vreemd als een niet-democratisch gelegitimeerde rechter (al dan niet internationaal) over belangrijke zaken als grondrechten uiteindelijk het laatste woord heeft. Dit argument kan zeker niet zomaar worden weggezet als een simpel argument van gezond verstand en intuïtie. De ‘countermajoritarian difficulty’ houdt rechtstheoretici, rechtsfilosofen en staatsrechtswetenschappers al ruim twee eeuwen verdeeld, en zowel voor als tegen rechterlijke toetsing zijn overtuigende argumenten naar voren gebracht. Tegelijkertijd vind ik de recentelijk gevoerde discussie op dit punt vlak en armoedig. Constitutionele theoretici zijn inmiddels wel wat verder gevorderd dan het klassieke voor-tegendedebat over rechterlijke controle op wetgeving dat ons in de media wordt voorgespiegeld. Veel debatten gaan vooral over de modaliteiten van rechterlijke toetsing van wetgeving, over situaties waarin dergelijke toetsing al dan niet kan worden gebillijkt. Te denken valt aan procedurele theorieën, zoals die zijn te vinden in de beroemde *Carolene Products*-voetnoot van de Amerikaanse rechter Stone¹⁹ en in het werk van John Hart Ely.²⁰ Te denken valt ook aan de idee van constitutionele dialoog, zoals die bijvoorbeeld concreet vorm heeft gekregen in de Britse ‘declaration of incompatibility’,²¹ of in de Canadese mogelijkheid van een ‘constitutional override’^{22, 23}

Deze theorieën en constitutionele oplossingen komen voort uit de wens om te verenigen wat onverenigbaar lijkt, en uit de behoefte om fouten in het democratische systeem te kunnen corrigeren, zonder aan de werking van dat systeem afbreuk te doen. Het ijkpunt blijft daarbij steeds dat willekeurige, irrationele machtsuitoefening moet worden voorkomen en dat individuele vrijheid en menselijke waardigheid moeten worden gerespecteerd.

Het is waardevol om na te denken over de vraag hoe internationale of Europese rechtspraak in de complexe krachtsverhoudingen van constitutionele systemen kan worden ingepast.²⁴ Maar het is, gelet op de bestaande theorievorming, te gemakkelijk om de rechtspraak van het EHRM te verwerpen als ‘antidemocratisch’. Dat geldt in ieder geval zolang geen reëel alternatief wordt voorgesteld waarmee én de ‘countermajoritarian difficulty’ wordt opgelost, én de individuele grondrechten effectief worden beschermd, én wordt beschermd tegen disfunctioneren van het democratische systeem.

19 U.S. vs. *Carolene Products Co.*, 304 U.S. 144 (1938), op 152 (voetnoot 4).

20 Ely 1980.

21 Zie voor een uitgebreide analyse van dit instrument onder meer Kavanagh 2009.

22 Zie bijvoorbeeld Hogg & Bushell 1997.

23 Zie meer theoretisch onder meer Cohn & Kremnitzer 2005; Allan 2003. Ook op deze benadering bestaat (natuurlijk) kritiek; zie bijvoorbeeld Tremblay 2005.

24 Ook daarover is al uitgebreid gedacht en geschreven; zie bijvoorbeeld Ahdieh 2004.

4 De waarde van ‘agenda setting’ door het EHRM

Een derde argument in de recente discussie is het argument dat het EHRM te weinig rekening houdt met ‘onze’ nationale waarden en opvattingen.²⁵ Dit argument wordt met verve gepresenteerd, waarbij het beeld wordt geschetst van een monsterlijk EHRM dat met lange tentakels onze mooie Nederlandse verworvenheden bedreigt. Uit die beeldvorming spreekt een zekere angst, en ik vraag me steeds af waar die vandaan komt. Natuurlijk tikt het EHRM Nederland wel eens op de vingers, maar het zou vreemd zijn als dat anders was. Vanuit het perspectief van de bescherming van individuele rechten en vrijheden kan het bovendien juist wenselijk worden gevonden dat dit gebeurt. Interessant genoeg blijkt namelijk dat Europese grondrechtenbescherming vooral effectief is door de mogelijkheden die zij biedt om bepaalde onderwerpen op de nationale agenda te plaatsen.²⁶ Ook Nederland kent diverse voorbeelden van onderwerpen die juist door uitspraken van het EHRM actueel konden worden. Het is door het EHRM dat Nederland zich bewust is geworden van, bijvoorbeeld, tekortkomingen in onze bestuursrechtelijke rechtsbescherming²⁷ en ons strafrecht,²⁸ van het risico van partijdige rechtspraak door de Raad van State,²⁹ en van gebreken in de bescherming van journalistieke bronnen.³⁰ In al deze gevallen hebben uitspraken van het EHRM geleid tot pittige, vaak breed gevoerde discussies en in veel gevallen resulteerden zij uiteindelijk in aanpassing van regelgeving en beleid.³¹ Dit laat de grote waarde zien van het bestaan van een externe instantie als het EHRM. Binnen onze eigen nationale rechtsgemeenschap, zoals overall elders, bestaan oogkleppen voor bepaalde grondrechtelijke problemen. Er bestaan niet-onderkende stereotypen en vooroordelen die voor bepaalde mensen of groepen negatief uitpakken, of we zijn gewend geraakt aan een situatie die, bij nader inzien, minder wenselijk is. Natuurlijk kunnen we de tijd en de maatschappelijke ontwikkelingen daarbij hun gang laten gaan. Ook zonder Europese interventies waren we misschien op den duur tot de conclusie gekomen dat mensen bij een onafhankelijke rechter moeten kunnen klagen over overheidshandelen, of dat er betere rechtsbescherming moet zijn voor journalisten die onder druk van het Openbaar Ministerie hun bronnen moe-

25 Ik vraag mij steeds af welke dat dan zijn, en of daar wel zoveel eenduidigheid over bestaat als in het nationalistisch getinte debat soms wordt gesuggereerd.

26 Vergelijk Helfer & Voeten 2011; Simmons 2009, p. 127 e.v.

27 EHRM 23 oktober 1985, nr. 8848/80, Benthem vs. Nederland.

28 Bijvoorbeeld EHRM 20 november 1989, nr. 11454/85, Kostovski vs. Nederland; EHRM 22 september 1994, nr. 14861/89, Lala vs. Nederland; EHRM 22 september 1994, nr. 16737/90, Pella-doah vs. Nederland; EHRM 19 april 1994, nr. 16034/90, Van der Hurk vs. Nederland; EHRM 23 april 1997, nr. 21363/93, Van Mechelen e.a. vs. Nederland. Ook het recentere Salduz-arrest heeft ons gewezen op een mogelijk probleem in de strafprocedure – weliswaar is er discussie over het arrest en over de vraag wat Nederland ermee moet doen, maar juist het feit dat er zoveel over wordt gediscussieerd laat zien dat het onderwerp belangrijk wordt gevonden; zie EHRM 27 november 2008 (GK), nr. 36391/02, Salduz vs. Turkije.

29 Vooral EHRM 6 mei 2003 (GK), nr. 3943/98, Kleyn e.a. vs. Nederland.

30 EHRM 22 november 2011, nr. 64752/01, Voskuil vs. Nederland; EHRM 14 september 2010 (GK), nr. 38224/03, Sanoma vs. Nederland.

31 Zie nader De Wet 2008.

ten onthullen. Het debat wordt echter aanmerkelijk versneld als een Europese rechter wijst op eigenaardigheden of tegenstrijdigheden, als hij ons confronteert met de verschillen tussen ons eigen recht en dat van andere staten, of als hij ons laat zien dat bepaalde zaken niet zo vanzelfsprekend zijn als wij denken.³² Uitspraken van het EHRM zorgen voor bewustwording en dwingen ons maatschappelijke vraagstukken onder ogen te zien waarvoor we oplossingen moeten vinden – of het daarbij nu gaat om ‘echte’ mensenrechtenschendingen, of om kleinere zaken die ogenschijnlijk niet zoveel met grondrechten te maken hebben.³³ Als we terug zouden kruipen in een nationaal, gesloten systeem van grondrechtenbescherming, uit angst voor uitspraken van het EHRM waarmee we het niet eens zijn of waarvan we vinden dat ze niet gaan over ‘echte’ mensenrechten, dan gaat dat voordeel verloren. Als er al vrees bestaat voor te vergaande uitspraken van het Hof, dan is de oplossing gelegen in het gebruik van de mogelijkheden om invloed uit te oefenen op de oordeelsvorming door het Hof zelf en in gedegen debat over de vraag hoe met concrete uitspraken van het Hof moet worden omgegaan.³⁴ Niet alle uitspraken van het EHRM hoeven immers te worden overgenomen, en er is steeds ruimte genoeg om een oplossing te kiezen die past in het eigen rechtssysteem. Dus wat is dan eigenlijk het probleem?

5 Conclusie

Constitutionele theoretici, rechtsgeleerden en sociale wetenschappers hebben naar mijn mening op goede gronden vastgesteld dat er meerwaarde is gelegen in Europese grondrechtenbescherming. Niemand ontkent dat het systeem onvolmaakt is, en niemand vindt dat met het EHRM de problemen van de mensheid zijn opgelost. We moeten blijven sleutelen en blijven zoeken naar verbetering. Een kritische kijk op het bestaande stelsel is daarbij noodzakelijk, omdat die ons laat zien waar problemen zijn die kunnen worden opgelost. Kritieken en probleemanalyses moeten dan echter wel opbouwend en concreet zijn, en niet alleen zijn gebaseerd op retorische argumenten die appelleren aan ‘gezond verstand’ en intuïtie. Het risico is anders te groot dat we, meegesleept door emotie en intuïtie, komen tot beleid en regelgeving die uiteindelijk weinig bijdragen aan datgene

32 Zo'n versnelling is bijvoorbeeld (met enige voorzichtigheid) empirisch aantoonbaar op het terrein van rechten voor homoseksuelen: het is zeer waarschijnlijk dat door het bestaan van de EHRM-rechtspraak daarover een aantal staten progressieve regelgeving eerder heeft aangenomen dan wanneer het EHRM niet het voortouw zou hebben genomen. Zie Helfer & Voeten 2009, p. 36.

33 Het debat over de bemoeienis van het EHRM met niet echt grondrechtelijke kwesties laat ik hier terzijde. Er is veel over dit onderwerp te zeggen, en dat is zowel in de media als in wetenschappelijke stukken gelukkig ook gedaan. De vraag naar de wenselijkheid en de mogelijkheid van het EHRM tot beperking van de ontvankelijkheid van klachten door grondrechten enger te interpreteren, en de vraag naar de omvang van de *margin of appreciation* voor de lidstaten, zijn echter zowel theoretisch als praktisch complex en verdienen meer aandacht dan in deze korte debatbijdrage kan worden gegeven.

34 Daarvoor heb ik al eerder gepleit; zie Gerards 2011. Zie ook Barkhuysen 2004.

waarom het te doen is: bescherming van de individuele vrijheid en respect voor de menselijke waardigheid.

Literatuur

- Ahdieh, R.B., 'Between Dialogue and Decree: International Review of National Courts', 79 *New York University Law Review* 2004-2029.
- Allan, T.R.S., 'Constitutional Dialogue and the Justification of Judicial Review', 23 *Oxford Journal of Legal Studies* 2003, p. 563-584.
- Barkhuysen, T., 'Het EVRM als integraal onderdeel van het Nederlandse materiële bestuursrecht', in: *De betekenis van het EVRM voor het materiële bestuursrecht*, Preadvies VAR 2004, VAR-reeks 132, Den Haag: Boom 2004, p. 7-114.
- Baudet, T., 'Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens vormt een ernstige inbreuk op de democratie', *NRC Handelsblad* 13 november 2010.
- Baudet, T., 'Brits verzet tegen het Europees Hof is terecht', *NRC Handelsblad* 14 februari 2011.
- Baudet, T., 'Crucifixen in klaslokalen, adoptie, verbod op kraken...; Wat heeft dit nog te maken met "universele mensenrechten"? Terecht protesteren de Britten tegen de tentakels van Straatsburg', *NRC.Next* 15 februari 2011.
- Berkeljon, S., 'De kwestie-koekje', *de Volkskrant* 7 mei 2011.
- Blok, S. & K. Dijkhoff, 'Leg het Europees Hof aan banden', *de Volkskrant* 7 april 2011.
- Cichowski, R.A., *The European Court and Civil Society. Litigation, Mobilization and Governance*, Cambridge: CUP 2007.
- Cliteur, P.B. & W.J.M. Voermans, *Preambles*, Voorstudie Staatscommissie Grondwet, Deventer: Kluwer 2009.
- Cohn, M. & M. Kremnitzer, 'Judicial Activism: A Multidimensional Model', 18 *Canadian Journal of Law and Jurisprudence* 2005, p. 333.
- Cortell, A.P., 'How Do International Institutions Matter? The Domestic Impact of International Rules and Norms', 40 *International Studies Quarterly* 1996, p. 451-476.
- Dimitrov, S., 'Straatsburgs hof ondermijnt de soevereiniteit van de lidstaten', *NRC Handelsblad* 9 december 2010.
- Dommering, E., W. Hins, R.A. Lawson & Peters J., 'Met Europees Verdrag voor Mensenrechten is niets mis', *de Volkskrant* 11 april 2011.
- Ely, J.H., *Democracy and Distrust*, Cambridge, Mass: Harvard University Press 1980.
- Galligan, D. & D. Sandler, 'Implementing Human Rights', in: S. Halliday & P. Schmidt, *Human Rights Brought Home. Socio-Legal Studies of Human Rights in the National Context*, Oxford: Hart 2004, p. 37.
- Gerards, J.H., 'Waar gaat het debat over het Europees Hof voor de Rechten van de Mens nu eigenlijk over?', *NJB* 2011 (10), p. 608-612.
- Guzman, A.T., *How International Law Works: A Rational Choice Theory*, Oxford: OUP 2008.
- Hathaway, O.A., 'Do Human Rights Treaties Make a Difference?', 111 *Yale Law Journal* 2002-1935.
- Helfer, L.R., 'Redesigning the European Court of Human Rights: Embeddedness as a Deep Structural Principle of the European Human Rights Regime', 19 *European Journal of International Law* 2008, p. 125-159.
- Helfer, L. & E. Voeten, 'Do European Court of Human Rights Judgments Promote Legal and Policy Change?', SSRN working paper 2011, <<http://ssrn.com/abstract=1850526>>.

- Henkin, L., 'International Law: Politics, Values and Functions', 216 *Collected Courses of Hague Academy of International Law* 1989-13(IV).
- Hogg, P. & A. Bushell, 'The Charter Dialogue between Courts and Legislatures (Or Perhaps the Charter of Rights Isn't a Bad Thing after All)', 35 *Osgoode Hall Law Journal* 1997, p. 75.
- Kavanagh, A., *Constitutional Review under the UK Human Rights Act*, Cambridge: CUP 2009.
- Keller, H. & A. Stone Sweet, *A Europe of Rights. The Impact of the ECHR on National Legal Systems*, Oxford: OUP 2008.
- Lasser, M., *Judicial Transformations. The Rights Revolution in the Courts of Europe*, Oxford: OUP 2009.
- Lawson, R.A., 'Het Mensenrechtenhof beschaaft Hongarije en Griekenland', *NRC Handelsblad* 25 januari 2011.
- Loof, J.P., 'Lees eerst eens goed wat Het EHRM zegt', *NRC Handelsblad* 24 februari 2011.
- Mahoney, J., *The Challenge of Human Rights. Origin, Development, and Significance*, Oxford: Blackwell 2007.
- Oomen, B., 'Versterk liever de Grondwet dan kritiek te leveren op het Hof', *de Volkskrant* 24 november 2010.
- Peters, J. & L.-A. Kapper, 'Eurohof beschermt tegen overheid, maar Nederlandse rechters volgen EHRM veel te slaafs', *NRC Handelsblad* 15 november 2010.
- Risse, Th., S.C. Ropp & K. Sikkink (red.), *The Power of Human Rights. International Norms and Domestic Change*, Cambridge: Cambridge University Press 1999.
- Schachter, O., *International Law in Theory and Practice*, Dordrecht: Martinus Nijhoff 1991, p. 346.
- Simmons, B.A., *Mobilizing for Human Rights. International Law in Domestic Policies*, Cambridge: CUP 2009, p. 39.
- Stone Sweet, A., *The Judicial Construction of Europe*, Oxford: OUP 2004.
- Tomuschat, Ch., *Human Rights. Between Idealism and Realism*, Oxford: OUP 2003, p. 7.
- Tremblay, L.B., 'The legitimacy of judicial review: The limits of dialogue between courts and legislatures', 3 *International Journal of Constitutional Law* 2005, p. 617-648.
- Werd, M. de, 'Uit Straatsburg komt veel goeds', *de Volkskrant* 1 december 2010.
- Wet, E. de, 'The Reception Process in The Netherlands and Belgium', in: H. Keller & A. Stone Sweet (red.), *A Europe of Rights. The Impact of the ECHR on National Legal Systems*, Oxford: OUP 2008, p. 257 e.v.
- Wynia, S., 'Losgezongen', *Elsevier* 27 januari 2011.
- Zwart, T., 'Bied dat mensenrechtenhof weerwerk', *NRC Handelsblad* 17 januari 2011.